

KURIMAY ANITA

TORMAY CÉCILE:

A „NEMZET NAGYASSZONYÁNAK” KÉNYELMETLEN ÖRÖKSÉGE¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.5

ABSZTRAKT

A tanulmány Tormay Cécile, nemzetközileg elismert író és a magyarországi konzervatív nők mozgalmának alapítója, emléke hivatalos rehabilitációjának történelmi folyamatait és a kortárs magyar politikusoknak az ezzel kapcsolatos motivációját vizsgálja. Tormay Cécile, a Horthy korszak ünnepezt íróőjének és a konzervatív–keresztény eszme élharcosának közéleti szerepe és a magánélete között szöges ellentét feszült. Sőt, valójában már közéleti szerepvállalása is „normasértés” volt a korszak férfiközpontú közéletében. Tormay soha nem tapasztalta meg a nőtársai számára kívánatos mintaként hirdetett házasságot és az anyaságot. Nőkkel való együttélése nyomán pedig az 1920-as évek legnagyobb szerelmi botrányperének homoszexuális szeretőjeként is megjelent a korabeli közbeszédben. A Zichy Rafael – Pallavicini Eduardina – Tormay Cécile háromszög a korabeli Budapest társasági életének egyik legizgalmasabb témájának bizonyult, miután Zichy Rafael válást kezdeményezett felesége, Pallavicini Eduardina ellen az asszony és Tormay között állítólagosan fennálló „természetellenes” kapcsolat miatt. A válás és az azt követő rágalmazási per, amelyet a két asszony indított Zichy és a válóper koronatanúí, a szolgák ellen, évekig szóbeszéd alapjául szolgált a főváros pletykára éhes lakosságának. És mégis, mindezek ellenére Tormay (és Pallavicini) csillaga megállíthatatlanul emelkedett, és Tormay az 1937-ben bekövetkezett haláláig a magyar keresztény-konzervatív politikai és kulturális elit vezető tagja maradt. Tormay állítólagos homoszexualitása nem csak a két világháború közötti években, hanem a rendszerváltás után sem jelentett problémát a konzervatív és a szélsőjobboldali politikusoknak és véleményformálóknak, hogy őt a huszadik századi Magyarország hazafias nőideáljának kiáltásák ki. A paradoxon, amivel a cikk is küzd, a kormányzati rendszerek köz- és magánéleti szexualitáshoz való hozzáállásából származik. Azáltal, hogy Tormay magánéleti szexualitását irrelevánsnak tekintik, így mind a két világháború közötti, mind a posztszocialista konzervatív kormányok magukénak tekinthetik Tormay antikommunizmusát, antiszemitizmusát, nacionalizmusát, illetve a hagyományos nemi szerepekről szóló normáit.

Kulcsszavak: Tormay Cécile, homoszexualitás, emlékeztörténet

¹ A szerző köszönetet mond az anonim bírálóknak javaslataikért és a kézirat végső formájának létrehozásában nyújtott segítségükért.

ABSTRACT

The study examines the motivations behind official efforts of Hungarian politicians since 1989 to rehabilitate the memory of Cécile Tormay, the internationally recognized writer and founder of the conservative interwar women’s movement in Hungary. An inherent tension existed between the public and private lives of the celebrated writer and leading proponent of the official conservative Christian nationalist views. Indeed, during the interwar years Tormay’s public life was in and of itself a „norm violation” in Hungary’s male-centered public life. In addition, Tormay never experienced the prescribed model for women of her time; marriage and motherhood. Residing only with women, Tormay also appeared as one of the homosexual protagonists in Hungary’s largest sexual scandal of the 1920s. The Rafael Zichy – Eduardina Pallavacini – Cécile Tormay triangle proved to be one of the most exciting topics in contemporary social life in Budapest, after the husband, Rafael Zichy’s filed for divorce claiming that his wife (Pallavicini) and Tormay had an „unnatural” relationship. The divorce and subsequent defamation lawsuit brought by the two women supplied fodder for Budapest’s rumor mill for years. And yet, stunningly Tormay’s star continued to rise. Until her death in 1937, Tormay was a leading member of the Hungarian Christian-conservative political and cultural elite. Neither during the interwar years nor since 1989 has Tormay’s alleged homosexuality stopped conservatives and far right politicians from embracing her as Hungary’s ideal patriotic female figure of the twentieth century. This article contends that the reason for this paradox lays in official conservative attitudes to public and private sexuality. By considering Tormay’s private sexuality to be irrelevant to her political life conservative governments between the two world wars and also during the post-socialist era have been able to identify with and utilize Tormay’s anticommunism, antisemitism, nationalism, and public support of traditional gender norms.

Keywords: Cécile Tormay, homosexuality, commemoration

BEVEZETŐ

A kollektív emlékezet és a változó nemzeti emlékek tanulmányozása a posztszocialista Kelet-Közép-Európában virágzó területnek számít. Az energia, amit 1989 óta a korábbi keleti blokk nemzeti kormányai fektetnek abba, hogy újraértékeljék és újraalkossák saját történelmüket, termékeny interdiszciplináris kutatási területtel szolgált. Általánosságban, az eddigi kutatások alapján megállapítható a történelmi emlékek újrendezésének folyamata, a kommunista múlt elítélésével, valamint a nemzeti hagyományok felélesztésével és újraalkotásával történik (Mink 2013, Buckler–Johnson 2013). A „hasznáható múlt” (*usable past*) kialakítása keretében a kelet/közép-európai kormányok civil és magán szervezetekkel együtt nemzeti évfordulókat, múzeumokat és műemlékeket hoztak (újra) létre.² Az egyik leglátványosabb aspektusa a történelem államszocialista értelmezés korrekciójának, a szocializmus ünnepezt közszereplőinek új, nemzeti hazafias történelmi nagyságokra való lecserélése. A jelen tanulmány egy olyan személyt emel ki, akit a Fidesz vezetett magyar kormány és a parlament szélsőjobboldali pártja, a Jobbik felmagasztalt, és ezáltal kitűnő példája ennek a korrekciónak, legalábbis a

² *Usable past* – történészek által használt kifejezés, ami alatt a múlt ábrázolása, azaz a történelem jelenkori célok felhasználása értendő. Lásd például Halbwachs 1992. A kifejezést először Van Wyck Brooks használta 1918-ban.

felszínen. Bizonyos, hogy íróként és a két világháború közötti Magyarország konzervatív női mozgalmának elnökeként Tormay Cécile ideális képviselője az államszocializmus által elítélt keresztény konzervatív, két világháború közötti korszaknak. Sokak szemében Tormay buzgó nacionalizmusa, antiszemitizmusa és a nemekkel kapcsolatos konzervatív nézetei vitathatatlanul a magyar nemzeti becsület és nagyság megtestesítőjévé teszik őt. Mégis, amint megvizsgáljuk Tormay magánéletét, aminek részletei feltűnően távol álltak mind a kortárs, mind a jelenlegi konzervatív és szélsőjobb elképzelésektől, Tormay fenntartás nélküli rehabilitációja egyre meglepőbbé válik. Miért ölelte a keblére egy magát konzervatívnak tartó (legyen az a Horthy vagy a Fidesz) rezsim a múltban vagy akár 1989 óta egy olyan nőt, akinek magánéletét befeketíti Magyarország talán legnagyobb (homo)szexuális botránya? Hogyan tud a jobboldal „magyar zseniként” (Pósa 2010) megemlékezni egy egyedülálló nőről, aki sohasem volt férjnél, nem voltak gyerekei és állítólag leszbikus volt? És végül, mit fed fel Tormay kánonba visszahelyezésének kísérlete a két világháború közötti magyar történelem és a kortárs politikusok kapcsolatáról? Ezeket a kérdéseket tanulmányunk korabeli és '89 utáni források segítségével a gender-, illetve szexualitástörténet elemzési módszereinek értelmezésével igyekszik megválaszolni. A Budapest Főváros Levéltárában található peranyagok (jogi és orvosi szakvélemények, a főszereplők és a tanúk vallomásai), valamint az egykorú sajtóban megjelent újságcikkek alapján diszkurzív elemzéssel vizsgáljuk a kérdést a két világháború közötti nemi és szexuális tudás kontextusában. Tormay szexualitásának historizálása mellett tanulmányunk arra is rámutat, hogy a korabeli konzervatív szemlélet – amely élesen elkülönítette a férfi és női szexualitást, valamint a magán és nyilvános nemi szerepeket – paradox módon hozzájárult ahhoz, hogy Tormay Cécile-t nem normatív gender és szexuális viselkedése ellenére a Horthy-korszakbeli és a mai konzervatív és szélsőjobb oldal egyaránt elfogadhatta ideáljának.

TORMAY CÉCILE: EGY KONZERVATÍV SAPPHO?

„A huszadik századi magyar irodalomnak talán egyetlen jeles alkotója sincs, akit olyan méltatlanul sújtott volna a feledés, mint Tormay Cécile-t, s mindez az igen „eredményes” kultúrpolitika következménye volt. Valójában a legnagyobbak között lenne a helye, hiszen írónk közül egészen a legutóbbi időkig ő járt legközelebb az irodalmi Nobel-díj kiérdemléséhez, aminek beteljesülését talán csak korai halála hiúsította meg” (Tormay 2006, borítólap).

Csakugyan, az 1920-as és 1930-as években sok magyar ember szemében Tormay Cécile a csonka Magyarország megmentő lelkét jelentette. A legtöbb magyar és külföldi számára a *Bujdosó könyv* (1920), a kommunizmus bűneiről szóló, nemzetközileg elismert regény íróőjeként vált ismertté.³ A mű Tormaynak az I. világháborút követő, őszirózsás forradalom és rövid életű magyarországi Tanácsköztársaság borzalmairól szóló személyes tapasztalatainak elbeszélése volt. 1989 óta a történészek rámutattak, hogy Tormay számos eseményen nem lehetett jelen, melyeket „szemtanúként” mesélt el. Miközben egyes szám első személyben ír, Tormay könyve a magyar dzsentri és kiváltságos réteg nevében szólal meg, akiknek korábbi életét és hatalmát elsöpörték a kommunisták. Ha figyelembe vesszük az európai uralkodó osztályok egyre növekvő félelmét a terjedő kommunista veszéllyel kapcsolatban, akkor érthető, hogy Tormay könyvét miért fogadhatták

³ Kollarits Krisztina Tormay Cécile irodalmi életművének kutatója szerint Tormay külföldön is komoly sikereket ért el: „*egyes művei nemcsak angol, francia, német és olasz nyelven olvashatóak, hanem dánul, finnül, hollandul, spanyolul, svédül, bolgárul, lengyelül is*” (Magyar Nemzet, 2012. április 1.).

lelkesedéssel nem csak Magyarországon, de sok külföldi országban is (Kollarits 2010).

Tormay, akit az olyan műveinek köszönhetően, mint *Az Emberek a kövek közt* (1911) és a *Régi ház* (1914), az első világháborút követően már fontos irodalmi személyként ismertek el, a *Bujdosó könyv* (1920) című művével műfajt váltott és nyíltan politizálónak vált.⁴ Férfi kollégáihoz hasonlóan, és talán még a többségüknél is jobban, a *Bujdosó könyvben* Tormay nyíltan fejezi ki politikai nézeteit (Szerb 1937). Az irodalmi napló az Osztrák-Magyar Monarchia bukásával és a független Magyarország megalapításával kezdődik. Majd Tormay egy rövid szemelvényben írja le érzéseit úgy, mintha a Magyar Parlament előtt állt volna, amikor 1918. november 16-án nyilvánosan kihirdették a Magyar Demokratikus Köztársaság megszületését:

„És gyalázatunkra, most sem akadt egy magyar mozdulat, amely önvédelemből torkára forrasztotta volna a szót. A magyar parlament ünnepi termében, Lenin ágense, kényelmesen kibonthatta a bolsevizmus zászlaját, megfújhatta a szociális forradalom riadóját és hirdethette a világforradalom eljövételét, mialatt kinn az Országház terén Jászi Oszkár kíséretében Lovászy Márton és Bokányi Dezső hitül vitték a népnek, hogy a Nemzeti Tanács kikiáltotta a köztársaságot. A kőlépcső pihenőjén Károlyi Mihály is szónokolt. Lenn a téren pedig: Landler Jenő, Weltner Jakab, Buchinger Manó, Böhm Vilmos és Preusz Mór dicsőítették a köztársaságot... Nem volt közöttük egyetlen magyar sem. És ez mindennek a megvallása volt! Fenn az álarc: Károlyi Mihály, alatta az igazi arc: egy idegen faj, amely tudtul adta uralmát” (Tormay 2009:141).

Ahogy a bekezdés felfedi, Tormay megvetette a szociáldemokrata kormányt, és különösen az azt követő kommunista kormányzást, mondván, az ellenkezik Magyarország és az „igaz” magyarok érdekeivel. Tormay művében hosszasan deklamál a zsidóság ellen (Károlyi Mihály kivételével minden egyes Tormay által említett személy zsidó származású), és részletes leírással szolgál borzalmas bűneikről. Ezzel szöges ellentétben a magyar ellenállás felemelkedését megdicsőítő módon meséli el. A napló leírja az igaz keresztények számára visszakövetelt Magyarországgért hozott áldozatokat.

Az egész könyvben Tormay úgy állítja be magát, mint a zsidó-kommunista fenyegetés elleni küzdelemre hivatott hősök egyikét. Nem szerénykedik kiemelni saját szerepének fontosságát az ellenállás előmozdításában, spirituális vezetőként ábrázolva önmagát, aki hite által támogatást nyújt az iszonytató pillanatokban:

„Magam csak egy bolyongó láng vagyok, vigyenek a tűzből, hordják szét a sötétben, világítsanak be vele az otthonokba, hogy derengésénél átvirasszuk az éjszakát, míg újra magyar és keresztény lesz a reggel. Mert Istenemre, eljön még a mi reggelünk” (Tormay 2009:205).

Így, aláásva az ellenségek hírnevét, a *Bujdosó könyv* a rendíthetetlen keresztény magyarság megváltó erejét is bemutatja. Az ellenforradalmároknak (önmagát is beleértve), azaz a nemzet igaz képviselőinek és hősiességük története biztosíték volt rá, hogy amint Horthy Miklós kormányzó és a konzervatív erők megszerzik az irányítást az ország felett, a könyv irodalmi sikereket érjen el, és íróját kulturális és politikai magaslatokba emelje.

1920-ban Magyarországon a konzervatív hatalom helyreállításával Tormay a Horthy kormányzósága nyomán Horthy-korszakként ismert (1920–44) időszak egyik legismertebb arca volt kulturális és politikai értelemben egyaránt. Horthy Miklós a legnagyobb becsben tartotta Tormayt, és támogatta szakmai, valamint

⁴ Az *Emberek a kövek közt* egy tragikus szerelmi kisregény, míg a *Régi Ház*, egy 19. századi Pesten játszódó családregény egy elmagyarosodó német patrícius család három nemzedékének sorsáról (Kollarits 2010).

politikai tevékenységeit, melyek közül néhány – mint pl. az, hogy az akkoriban legrangosabb konzervatív irodalmi folyóirat, a Napkelet (1923-ban indult útjára, és a Nyugat katolikus-konzervatív ellenpontja volt) első női főszerkesztője lett – korábban elképzelhetetlen volt a nők számára. Cserébe Tormay fáradhatatlanul dolgozott a Horthy által vezetett konzervatív magyar államért: a *Bujdosó könyv* ünnepest szerzőjeként és a két világháború közötti legnagyobb női mozgalmának, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSZ) elnökeként Tormay a hivatalos keresztény nemzeti konzervatív doktrínákat propagálta (Szabolcsi 1966, Hankiss 1939).⁵

Tormay csillaga magasan tündökölt annak ellenére, hogy az 1920-as évek közepén belekeveredett a Horthy-korszak egyik legnagyobb botrányába. A botrány másik női szereplője, gróf Zichy Rafaelné született Pallavicini Eduardina örgrófnő felmenőit a Magyar Királyság legbefolyásosabb arisztokrata családjai közt tartották számon. Tormayhoz hasonlóan Pallavicini Eduardina is aktív közszereplője volt a Horthy-korszaknak: a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének alapítóelnöke, a Magyar Vöröskereszt helyettes elnöknője, valamint a Magyar Irodalmi Társaság alapítóelnöke. Vagyis mind Tormay, mind pedig Zichyné a keresztény-nemzeti – és természetesen irredenta – politikai kurzus aktív támogatója, sőt megszemélyesítője is volt. A korszak legbefolyásosabb, közéletileg és politikailag aktív szerepet vállaló női közé tartoztak, akik egyúttal Horthy Miklós kormányzó legszűkebb köreiből is bejáratosak voltak. A férj, gróf Zichy Rafael, aki felesége és Tormay közötti szexuális viszonyra hivatkozva kezdeményezte a válópert, és aki ennek következményeként a kirobbanó botrány kiváltója volt, szintén a legrangosabb és legbefolyásosabb magyar arisztokrata családok sarja. Zichy Rafael az 1900-as évek elején a főrendiház tagja volt.

Zichy Rafael válókeresetet nyújtott be, felesége és Tormay Cécile „természetellenes” kapcsolatára alapozva a vádat (Válóper 1923). Míg a perlekedő arisztokraták, valamint a politikai elit hatalmi harcainak, köszönhetően a korabeli bulvárlapoknak, már nem hatottak az újdonság erejével, addig a feleség lesbikussága miatti válóper precedens nélküli volt, és ezért azonnal komoly sajtóvisszhangot kapott – mindebből pedig évekig tartó nyilvános botrány kerekedett. Négy év és három különböző bíróságon tett kísérlet után a tárgyalás a gróf válási kérelmének elutasításával, és becsületsértésért való elítélésével végződött. (A per részletes jogi elemzését lásd Döme 2013; Kurimay 2012)

A pereskedés végén a bírósági ítéletből egy fekete-fehér kép tárul elénk, amelyben az egyik oldalon egy gonosz, szexuális éhségéről hírhedt arisztokrata férj áll Zichy Rafael személyében, míg a másik oldalon két hithű és tiszta erkölcsű nő, Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina. Annak ellenére, hogy a „természetellenes” szexualitás és maga a szex eredetileg központi kérdése lett volna a jogi pereknek, az ítéletekből a bíróságok még a szexualitásra való utalásokat is mellőzték. A két nő közti bensőséges viszony és az együtt töltött éjszakák tényét a büntetőbíróság így értelmezte:

„...szükségszerű, de mindenesetre a legérthetőbb, legtermészetesebb útja volt az, hogy a közéleti céljaikért lelkesen együtt munkálkodó, egészen különös lelki tehetségekkel megáldott, kifinomult szellemi életet élő két nő a magánéletben is fokozatosan szorosabb, melegebb kapcsolatba került egymással” (Büntetőper, 1927:76).

⁵ MANSZ 1918-ban alakult a magyar asszonyok, leányok és női szervezetek keresztény és nemzeti alapon való összefogására. A szervezet a keresztény világnézet erősítése, a nemzeti hagyományok ápolása és a keresztény nők jogainak védelme mellett szociális tevékenységet is folytatott. A Tormay vezetése alatt közel félmillió tagot számláló országos szervezetté alakult MANSZ rendíthetetlenül kampányolt a trianoni békeszerződés revíziójáért (Burucs 1993).

A Tormay Cécile és Pallavicini Eduardina közötti kapcsolatot tehát a bíróság olyan erkölcsileg tiszta és szexualitástól mentes bensőséges barátságként értelmezte, amelyet a közös szenvedély: a haza újjáépítése iránti buzgalom táplált. Vagyis a bírák nem adtak hitelt az ennek ellentmondó vallomásoknak, hanem átvették a két nő álláspontját. Nem meglepő tehát, hogy az ítéletben Tormay tanúvallomását hosszan idézték (Válóper, 1923).

Dacára a bizonyítási eljárás során felsorakoztatott számos terhelő bizonyítéknak, illetve a szakértői véleményeknek, melyek alapján ellentétes döntés is születhetett volna, a két világháború közötti politikai vezetés leginkább Tormay Cécile nevének tisztára mosásában volt érdekelt.⁶ Horthy Tormayhoz fűződő személyes lojalitása mellett, az 1920-as évek közepére Tormay már a keresztény-nemzeti rezsim jelképének számított. Munkásságában Magyarország nagyságának és évezredes múltjának lenyomatát látták, őt magát pedig a nemzet ikonjaként ünnepelték. Ebből fakadóan a Horthy-rezsim nyilvános arca elleni támadás, még ha az illető magánéletéről is volt szó, a rezsim elleni támadásnak értelmeződhetett. A jogerős bírósági ítélet egyértelműen jelezte, hogy a rezsim elleni ilyen támadást nem tolerálják. Gróf Zichyt (a per koronatanúival egyetemben) a bíróság megalázta és börtönbe vetette. Ezzel egy időben a bíróság mindent elkövetett a két kiemelkedő női patrióta, Tormay Cécile és Zichy grófnő, jó hírnevének helyreállítása érdekében. A bűnvádi per bíráinak szavait idézve:

„Az egyik oldalon egy szenvedélynek mindent föláldozó, azért mindent letipró, még a bűncselekménytől is vissza nem riadó, merőben a maga önző céljainak élő fél áll, – a másik oldalon ellenben két szellemileg és etikailag magas fokon álló, a köznek értékes szolgálatokat teljesítő személy alakja bontakozik ki a pör során, – olyanoké, akiknek erkölcsi tisztaságát ennek a pörnek az anyaga egyetlen árnyalattal, egy szemernyivel sem homályosította el” (Büntetőper 1924:86).

Azaz ítéletükben a bírák félreérthetetlenül világossá tették, hogy a per hogyan kerüljön be a köztudatba és hogyan maradjon fent az utókornak. Ebből fakadóan nem csak a tárgyalás kimenetele volt biztosított, hanem annak utóélete is. A kényes anyagok eltűnése a bíróságról, beleértve a szemtanúknak és a szakértőknek a homoszexualitás vádjával kapcsolatos vallomását, valószínűleg nem tekinthető a véletlen művének. A hatalmas mennyiségű jogi dokumentáció ellenére egyedül a bíróság döntése és ítélete, valamint a szolgál tanúvallomása maradt meg.

Következésképp, közéleti szerepvállalása mellett (ami már maga is normasértés volt a korszak férfiközpontú közéletében) nem veszélyeztették Tormay csillagának emelkedését a nőkkel folytatott állítólagos viszonyai, valamint hogy sohasem ment férjhez. A két világháború közötti időszak egyik leginkább szem előtt lévő és intellektuálisan elismert magyar nőjeként tartották számon, aki tekintélyes nemzetközi figyelmet is kapott. Kétszer jelölték irodalmi Nobel-díjra (1936, 1937) és 1935-ben, Marie Curie halálát követően a Népszövetség Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságába (*The League of Nations Committee on Intellectual Cooperation*) is beválasztották. A magyar politikai vezetőknek Tormay maradt a keresztény nemzeti Magyarország legismertebb női képviselője, még 1937-ben bekövetkezett halálát követően is.

⁶ Zadravec István naplója szerint – aki a Nemzeti Hadsereg tábori püspöke volt és tisztségénél fogva bejáratos volt Horthyhoz – Horthy saját kezűleg avatkozott be a perbe Tormay érdekében (1967).

TORMAY DICSŐSÉGES NAPJAI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

1948 után, a II. világháborút és a kommunista diktatúra megalakulását követően, Tormay műveit betiltották „fasiszta” és „antikommunista” tartalma miatt. Amikor a keleti blokk országainak egy családként kellett egyesülniük a szovjetek óvó szárnya alatt, keresztény-nemzeti és irredenta világnézete miatt Tormay munkásságát hivatalosan is elutasították. A kommunizmus négy évtizede alatt Tormay neve tabu volt, műveit pedig csak a Magyarországon kívüli emigráns közösségekben (USA, Franciaország) nyomtatták ki. Az 1989-es évet és a hidegháború végét követően kezdetben hasonlóan elutasító légkör uralkodott Tormayval szemben. Az 1990-es évek alatt mind a közélet, mind a politikusok érdekeltek voltak Magyarország demokratikus hagyományainak felélesztésében. Újtörténelemértelmezésre volt szükség, mely bemutatta, hogy Magyarország – rögs történelmi útja ellenére, megtapasztalva mind a jobb, mind a baloldal szélsőségeit, valamint a nagyhatalmak rabigáját, legyen szó az Ottomán, a Habsburg vagy a szovjet birodalomról – demokratikusnak rendeltetett. Ahogy máshol is a volt szovjet blokkban, a magyar vezetőknek olyan történelmi hagyományokat és felhasználható múltat kellett (újra)alkotniuk, mely egybecsengett az újonnan felfedezett demokráciával (Culic 2005, Rathkolb–Günther 2013). Miközben a régió arra vágyott, hogy Nyugat-Európához csatlakozzon, ahova az új nemzeti történelem szerint mindig is tartoztak, egy múltbeli nemzeti szerepmoddellre is szükségük volt, amely megtestesítette az új demokratikus szellemet. A volt szovjet blokk országainak EU-tagságért folytatott versengésének velejárója volt ezen országok igyekezete, hogy demonstrálják európaiságukat. E vállalás részeként a kommunista történeteket, írásos és képi formáikat egyaránt, körültekintően kiválasztott „pro-európai” történelemmel (Bihari 1992) és történelmi szereplőkkel helyettesítették. Ezek közül a leglátványosabb, ahogy Kelet-Közép-Európában a korábbi legendás szocialista szobrokat a demokráciában hívó államférfiak szobraira cserélték (például Podmaniczky Frigyes és Széchényi István szobrait).⁷ Ebben a légkörben Tormay Cécile és az általa képviselt, két világháború közötti időszak emléke nem kaphatott kiemelt figyelmet.

A 2000-es évek politikai változásai véget vetettek a hat évtizedes csendnek Tormay emléke körül. Amikor világossá vált, hogy a demokrácia nem tudja kielégíteni az emberek jelentős részének reményeit és álmait, sőt sokak rosszabbul jártak 1990 után, mint a '70–80-as évek során, Magyarország politikai átrendeződésen ment át. Magyarországnak az Európai Unióhoz való 2004-es csatlakozása után a politika polarizálódott és két párt köré rendeződött. Az egyik oldalon a szocialisták álltak (MSZP), a másikon pedig a volt liberális pártból nemzeti-konzervatív párttá vált Fidesz. A demokráciát és liberális kapitalizmust ünneplő euforikus napok elmúltak. Ugyanebben az időben, először 1989 óta, a növekvő anyagi problémák és szélesedő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek közepette, radikális nacionalista és EU-ellenes nézetek kezdtek terjedni (Paksa 2012). A széleskörű csalódottság légkörében a legnagyobb ellenzéki párt, a Fidesz, és a gyorsan felemelkedő szélsőjobb oldali párt, a Jobbik, radikálisan nacionalista és EU-ellenes programot képviseltek. A populista nacionalizmusra való váltással egy időben nyilvánvaló változás állt be a politikai nyelvvezetben. A buzgó nacionalizmus mellett antikommunizmus, antiszemitizmus és konzervatív nemi normatíva uralta még a *mainstream* politikai értekezéseket is. Megérett az idő Tormay újbóli felbukkanására.

Tormay 2010-ben jelent meg újra, amikor elsőprő győzelme után a Fidesz–KDNP-kormány a keresztény

⁷ A Budapesten emelt szobrok átfogó listáját lásd: Budapesti Szobrok Katalógusa, http://www.budapest-foto.hu/Budapesti%20szobrok%20katalogusa_1.htm

nacionalizmus visszaállítását tűzte központi céljává (Bozóki 2008). Azon felül, hogy az EU-val és az IMF-fel is szembement, a jobboldali politikai elit célja, hogy megvédjék a nemzeti érdekeket, szintén sok változást hozott Magyarország két világháború közötti történelmének megítélésében. Habár 1989 óta nyilvánvaló volt a nézőpontbeli különbözőség Magyarország két világháború közötti történelmét tekintve, a hivatalos értelmezés kritikusan tekintett erre az időszakra (Gerő 2002, Romsics 2005). Igyekeztek hangsúlyozni az időszak antiszemita és antidemokratikus politikáját és a kormányzás egyre növekvő tekintélyelvű és fasiszta természetét, mely a Holokausztban és hatszázezer magyar zsidó lemészárlásában tetőzött. Ez mind megváltozni látszott, mivel az új kormány 2010-ben a szélsőjobb és kereszténydemokrata koalíciós partnere által feltüzelve, a két világháború közötti időszak újraértelmezését tűzte ki céljává. (A Jobbik megjelenése és es megerősödése közvetlenül kötődni látszott a történelmi revízióhoz. Az alapító tagok az ELTE történelem szakán találkoztak, és megalakulása óta a Jobbik élen jár a magyar történelem felülvizsgálatában.) Jobboldali populisták és történészek (például Schmidt Mária és Tőkéczi László) hatására 1918–1919 demokrata és kommunista forradalmi események negatív megvilágításba kerültek. A történelmi újraértelmezés egyik legfeltűnőbb megnyilatkozása volt Károlyi Mihály, az első Magyar Demokratikus Köztársaság miniszterelnökének emelt szobor eltávolítása a Parlament mellől (2012). Továbbá a kormányhoz közel álló történészek (például Schmidt és Tőkéczi) és laikusok egyaránt a Nyilaskeresztes Párt és általában a szélsőjobb történelmi felelősségét is inkább csak a Holokauszt kapcsán hangsúlyozták.⁸ Azzal, hogy ezek a jobboldali értelmezések a Kun Béla vezette szélsőbalt és a Szálasi által képviselt szélsőjobbot tették felelőssé minden történelmi bűnért, átfogó kísérletet tettek, hogy a Horthy-rezsimet olyan népszerű és hatékony rendszernek állítsák be, amely sikeres társadalom- és gazdaságpolitikát folytatott (pl. Püski 2013). Tormay Cécile munkái ezt mind alá tudták támasztani.

A 2010-es, kormány által pénzelt, nyilvános Tormayt népszerűsítő kampány részeként nem kevesebb, mint 14 különböző Tormay-könyvet jelentettek meg, legtöbbjük először került nyomtatásba az 1930-as évek óta. Az írásai mellett Tormay irodalmi és politikai jelentősége is egyre jobban foglalkoztatta a kormánypárti jobboldali médiát (pl. Magyar Nemzet). Tormay *Bujdosó könyvének* 2010-ben történt újranyomtatása nem is lehetett volna idősebb. Az „*egyik legnagyobb és leghíresebb magyar író*”-ról szóló, „*Elfeledett zseni*” című könyvkritikájában a Magyar Nemzet szerint: „*Minden magyarnak muszáj volna elolvasnia; megérthetné belőle a hazaáruló nemzetközi bolsevizmus filozófiáját és démoni erejét*” (Pósa 2010). Tormay ismételt felbukkanását összehangolták Magyarország történelmének egyik legvitatottabb periódusának (1918–1919) rekonstrukciójával. A jobboldali kritikusok szerint Tormay életművének teljes kitörlése a kommunista rezsim megalakulását (1948) követően Magyarország történelmének kommunista eltorzítását szimbolizálta (Seszták 2010). Írásaikban továbbá rámutattak, hogy az államszocializmus évei alatt (1948–1989) 1918–1919 demokrata és kommunista forradalmi események hogyan kerültek kedvező megvilágításba. Különösképp ez volt a helyzet a tiszavirág életű Magyar Tanácsköztársasággal, amit úgy állítottak be, mint a II. világháború utáni kommunizmus előfutárát. 1989 óta ez a történetírási irány megváltozott, és az új tanulmányok (pl. Salamon 2001) kiemelten hangsúlyozták a rövid életű Magyar Tanácsköztársaság katasztrofális és erőszakos természetét. Ugyanakkor a jobboldali történetírás (pl. Schmidt és Tőkéczi) 2010 után már az 1918-as őszi forradalmat

⁸ A Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom egy magyar nemzetiszocialista párt, mely 1944. október 15. és 1945. március 28. között volt hatalmon.

sem kívánta a demokrácia előfutárának tekinteni, inkább a szélsőbaloldal erőszakának és káoszának előjeleként látták.⁹ Ebben a légkörben megkezdődhetett Tormay és az – állítólagosan első kézből származó beszámolóira alapozott – *Bujdosó* könyv reneszánsza.

Tormay *Bujdosó* könyvének újranyomtatása egy jól átgondolt eseménynek tűnt, mely széles felületet nyújtott a liberális és szocialista ellenzéktámadásához, valamint mutatta, hogy Magyarország politikatörténetének értelmezései konzervatív irányba mozdultak el. A következőket a *Magyar Nemzet* írta Tormay művének (újbóli) megjelenésének alkalmából:

„A méltatlanul elfelejtett Tormay Cécile azért vált már a Horthy-korszakban is erős befolyással rendelkező baloldali liberalizmus céltáblájává, mert A bujdosó könyve című, kétrészes regényében leleplezte Károlyi Mihály hazaárulását, az őszirózsás forradalom nemzetellenességét és a tanácsköztársaság iszonyatát. A korabeli baloldali sajtó a jelenlegi médiagyakorlatához hasonló eszközökkel, az író magánéletének aljas megrágalmazásával kergette halálba a szívbetegséggel küszködő Tormay Cécile-t. Kevesen tudják, hogy az író nem csak nominálva volt Nobel-díjra, 1937-ben már odaítélték neki a legmagasabb világirodalmi elismerést, ám mivel 1937 áprilisában elhunyt, nem kaphatta meg. A Nobel-díj szabályai ugyanis drákóiak, posztumusz jelleggel nem csak a pénzösszeget, a címet sem nyerheti meg senki sem” (Kutassy: 2010).

Ahogy ezt a cikk is bizonyítja, a '90-es évek történelemszemléletében megfigyelhető tárgyilagosságra való törekvését felváltotta a jobboldaliak frontális támadása. Nyíltan követelték nem csak a magyar történelem újvizsgálását, de újjáértelmezését is. Tormay ezekben a cikkekben nem pusztán egy író, akit igazságtalanul mellőztek politikai nézetei miatt, hanem törvényes hangja az 1918–1919-ben történtek tolmácsolásának. Újdonsült támogatói szerint Tormayban egy elfeledett „magyar zsenit” fedeztek fel (Pósa 2010). A legtöbb közszolgálati sajtóorgánum – ami 2010 után kormányzati ellenőrzés alá került (Dunai 2014) – valamint a jobboldali portálok ünnepezték Tormay rehabilitációját és műveit, nemcsak úgy, mint egy elfeledett és újra felbukkant hősnőt, de mint olyan valakit is, akinek élete és munkássága erkölcsi üzenettel bír a jelen és jövő generációi számára (Bajomi-Lázár 2013). Ahogy egy *Magyar Nemzetben* megjelent cikk főcíme sugallja: „A történelmünk csupa hazugság, ami jó lenne benne, az kitaláció?” (Seszták 2010), így hibáztatva a '89 utáni baloldalt, amiért eltorzították a történelmet. Azzal, hogy túlzott felelősséget vállaltak az antiszemitizmusért és Magyarország fasiszta múltjáért, illetve túl sokat időztek az ország történelmének árnyoldalain, a kormánypárti kritikusok (pl. a *Magyar Nemzet* publicistái) szerint az 1989-et követő kormányok nem csak a múltat ábrázolták hibásan, de veszélyeztették a jövőt is. Ehelyett, ahogy ezt például a Seszták-cikk sugallja, a jobboldali vélemények szerint ideje lett volna Magyarország történelmének pozitív aspektusaira koncentrálni, és használható múltat létrehozni, melyben a jövő generációi számára pozitív ideák és szerepmodellek találhatók.

Látványosan hiányzott azonban Tormay szexualitásának és magánéletének nyilvános, explicit megvitatása. De érdekes módon ez nem azt jelentette, hogy ne hozták volna szóba. A fent említett Seszták-cikk jó példája annak, ahogy a *Magyar Nemzet* és a jobboldal meg a szélsőjobb publikációikban (kuruc.info) sikeresen elkerülték, hogy részleteket szolgáltatassanak a szexbotránnyról, és ezzel egy időben történeti hazugság

⁹ Ezen felül Károlyi Mihály szerepét hangsúlyozták a trianoni határok kialakulásában. Lásd pl. Gulyás László történész előadását. <http://szegedma.hu/hir/szeged/2012/04/gulyas-laszlo-karolyi-mihalynak-felelossege-van-a-trianoni-hatarok-kialakulasaban.html>

címén el is hessegessék azt. A Tormay-Pallavicini szexuális botrányval kapcsolatban a teljes hallgatás helyett a *Magyar Nemzetnek* például, sikerült úgy utalni rá, hogy azzal a médiát kritizálják, mely – a jobboldal értelmezése szerint – „a halálba kergette az írónőt” (Kutassy 2010). Ahogy a legtöbb konzervatív médiaforrás, a *Magyar Nemzet* is elkerülte, hogy nyíltan megtárgyalja, vagy bármi részletet szolgáltatson arról, hogy mivel vádolta Tormayt a média az 1920-as években, illetve hogy a *Magyar Nemzet* következtetése szerint mégis mi vezetett az írónő egészségének leromlásához. A jobboldalon elítélték a (jelenlegi és történelmi) baloldali és liberális médiát „erkölcstelen” beszámolóik miatt anélkül, hogy utaltak volna a botrányra, vagy a Tormay szexualitását érintő bármiféle kérdésre.¹⁰ A *Magyar Nemzet* sajátos logikája szerint, mivel a szocialista és liberális média erkölcstelen volt (a múltban és jelenben egyaránt), ezért a bal és liberális média volt az, akik saját sztorikat gyártottak és eltúlozták a beszámolóikat. Így bármivel is vádolták Tormayt, az hamis volt. Emiatt nem is volt rá ésszerű indok, hogy megtárgyalják Tormay magánéletét. Tehát Tormay csillaga folytathatta felemelkedését.

2012 a Magyar Művészeti Akadémia által meghirdetett Tormayról való megemlékezés éve volt:¹¹ gyakran szerepelt az országos sajtóban, rádióban, TV-ben, interneten. Tormay első családragényét, *A régi házat* mint a Nemzeti Könyvtár sorozat nyitó darabját adták ki, mely kezdeményezés célja a „magyarság és hazaszeretetének” bemutatása (Tölgyesi 2012). 2012-re nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervatív kormány komolyan gondolja Nagy-Magyarország helyreállítását, még ha nem is szigorúan geopolitikai értelemben. Így a magyarság és a hazaszeretet szavak olyan populista-nacionalista felületet alkottak, melyre a minden magyart körülölelő, Trianon előtti Magyarországról szóló látomások rávetíthetők voltak. Minden magyar célközönségnek számított, beleértve a határon túli magyarokat; a cél „nemzeti önbecsülésünk erősítése” volt.¹² Ennek megfelelően, ahhoz, hogy visszaállítsák a magyar önbecsülést, fontos lett megnevezni és feltámasztani a megfelelő történelmi hősokeket, akik újra felélesztik majd a nemzeti büszkeséget. A sorozat miniszterelnöki megbízottjának szavait idézve „a hősök” úgy lettek kiválasztva, hogy képviselve legyenek „nem csak azok, akik lírai költeményeket alkottak, hanem azok is, akik ténylegesen tettek valamit a nemzet felemelkedéséért Trianon után” (Nemzeti Könyvtár honlapja). Ezek az igaz hősök, mint Tormay Cécile, szimbolizálni voltak hivatottak a magyarok konok erejét és hazafias rezilienciáját.

2010 után a társadalmi és politikai légkör megérett új bűnbakok keresésére és a két világháború közötti konzervatív korszak történelmi személyeinek rehabilitációjára, melyet túlságosan vitatott lett volna megpiszkálni az EU-t támogató időkben. A Fidesz vezette 2010-es kormány volt az első magyar kabinet, amelyik nyíltan kifejezte ellenszenvét az EU iránt (akár annak gazdasági megszorításaival szemben, vagy az Unió nemzeti szuverenitást sértőnek ítélt beavatkozásait bírálva). Ezzel egy időben a kormány a nemzeti érdekeket előbbre helyezte az európai integrációnál (The Economist, 2012). A jobboldal előnyt kovácsolt ebből, és a médiában tovább tüzelték az EU-ellenes érzelmeket, melyek 2008 óta folyamatosan erősödtek (Kovács 2011, Hanebrink 2013). A korábbi keleti blokk legtöbb országában az embereknek egyre súlyosbodó gazdasági nehézségekkel, szűkülő szociális

10 2010-re megjelent pár online esszé és blog, mely érintette a Tormay szexualitását övező botrányt, általában szenzációhajhász irányból közelített, vagy csak szimplán kijelentve, hogy Tormay leszbikus volt. Lásd pl. Onagy Zoltán, „Tormay Cécile” <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile>

11 Lásd például: http://www.mma.hu/documents/10180/54961/tormay_nyomdai.pdf/5d64cbd3-62ba-4afb-85de-9e6cc5b6af2e

12 A Nemzeti Könyvtár honlapjának küldetésnyilatkozata szerint: „A válogatás első szempontja az olvasmányosság, a második a sokszínűség, a harmadik pedig nemzeti önbecsülésünk erősítése”. Letöltve: 2014. május 31. <http://www.nemzetikonyvtar.hu>.

támogatással, valamint a politika, illetve az Európai Unió iránt érzett egyre növekvő csalódottsággal kellett szembenézniük. A nemzetközi színtéren Orbán Viktor miniszterelnök, szembemelve az EU döntéshozóival, intenzíven munkálkodott „Magyarország autonómiájának helyreállításán”, és közben más kisebb tagállamokat is erre biztatott (*The Economist* 2011). Törekvései sok helyen a világon megszólaltatták a vészcsengőt, és több elemző rávilágított „arrogáns személyiségére és pártjának (Fidesz) nacionalista, antidemokratikus politikájára” (*The Economist* 2013). Harca azonban Magyarországon Dávid Góliát elleni küzdelmeként lett lefestve, ami a 2014-es választási eredmények alapján sokak szemében népszerűnek bizonyult.

Amíg az EU-n belül a kormány Magyarország érdekeiért határozottan kiállt, belföldön folytatta saját kiadású magyar történelmének átértelmezését és intézményesítését. A Magyar Köztársaság Alkotmánya 2011-es átírása és Magyarország Alaptörvényére való átnevezése a legnyilvánvalóbb példája annak, hogy milyen komolyan vette és veszi a (2010 óta) vezető jobboldali elit a Horthy-korszak történelmének átértékelését. A Fidesz vezette kormány kifejezett szándéka volt a két világháború közötti korszakot a konzervatív keresztény rend és szenvedélyes hazaszeretet példájává megtenni. A Horthy-rezim korszakhatárait módosították, amely szerint ez Magyarország 1941-es II. világháborúba való belépésével, illetve az 1944-es német megszállással lezárult, az új hivatalos álláspont pedig felmentette a Horthy-rezsimet a Holokauszt és az etnikai tisztogatás bűnei alól. Ezt a megközelítést tükrözi az új Alaptörvény Nemzeti Hitvallás című része is:

„Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselőt megalakulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének” (Magyarország Alaptörvénye).

A Horthy-kor büntelenségének kinyilvánítását követően itt volt az ideje annak eredményeit és örökségét megünnepelni. Országszerte kulturális eseményeket rendeztek, hogy a két világháború közötti kultúra és társadalom megbecsülését helyreállítsák.

EMLÉKEZÉS ÉS NEMI RESTAURÁCIÓ

A magyarság becsületének helyreállításán fáradozó konzervatívok részéről nem volt véletlen, hogy Tormayt olyan szívesen fogadták. Konzervatív nézetei a férfi és a nő felelősségéről a haza szolgálatában szintén egybevágtak a Fidesz céljával: a magyar családok elsőbrendűségével és a családközpontúság helyreállításával. Tormay két világháború közötti, a közösséget az egyén fölé helyező ideái nem is lehettek volna időszerűbbek akkor, amikor az Alaptörvényben csak a gyerek(ek)et nevelő, heteroszexuális házaspárokat definiálták családként. A következő idézet a *Bujdosó* könyvből jól illusztrálja Tormay elképzeléseit az ideális férfi és női állampolgárokról. Miközben személyes hangon szól 1918–1919 demokratikus és kommunista kormányainak borzalmairól és kifejezi az ellenforradalmi erők iránti feltétlen hűségét, Tormay felvázolja a magyar nők és férfiak normatív nemi szerepeinek lényegét:

„A magyar történelemben olykor hosszú évtizedekre eltűntek az asszonyok, – nem látszottak. A jogaikért nem kellett küzdeniük, mert nincs törvénykönyve a világnak, mely az asszonyok jogát jobban megvédte volna, még a legsötétebb századokban is, mint a mienk. Csendben élhettek és ilyenkor a háttérben csak víziószerűen suhant el egy-egy szép, keskenyvágású magyar női arc a tűzhely enyhe fényénél. Ezek voltak Magyarország boldog napjai. De ha égett itt a föld és a szerencsétlenség aratott, akkor mindig ott volt

legelöl a magyar asszony. Nagyobb szenvedés soha sem érte a mi országunkat, mint most, tudtuk hát mindannyian, akik együtt voltunk, hogyha hívni fogjuk őket. Jönni fognak és el fogják vetni a nemzeti ellenforradalom csóvját. Nem gyűléseken, nem is a piacon, hanem otthon, a háborútól kimerült férfiak lelkében, akik ma még csüggedtek, de holnapra majd nem merik már meghazudtolni az asszonyokat, akik hisznek a bátorságukban...” (Tormay 2009:182–183).

Tormayszerint a nők az I. világháborúig védett, kiteljesedett életet éltek otthonaikban. A háborús felfordulások során korábban soha nem látott számban alkalmaztak asszonyokat férfimunkáknál. Azonban Tormay szerint a háború befejeztével eljött az idő, hogy visszatérjenek otthonaikba, mivel a magyar asszonyok csak ott válhattak az ellenforradalmi rendszer részévé. Így, paradox módon, saját magánéletével ellentétben, azaz: házasság és anyaság megtapasztalása nélkül, Tormay hitt abban, hogy a nők hozzájárulása a keresztény Magyarország helyreállításához a biztonságos otthon megteremtésén és férjeik lelki támogatásán keresztül vezet. Saját megfogalmazása szerint a keresztény Magyarország mindenekelőtti elvárása a nőktől: a „szentháromság, melyért mindent tenni akarunk: A keresztény és nemzeti világnézet, az ország oszthatatlansága és a család” (Tormay 2009:183). A két világháború közötti időszaknak Európa-szerte elterjedt, jobboldali és konzervatív női mozgalmaihoz hasonlóan, a Tormay vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége is abban hitt, hogy a nőnek ki kell egészítenie férfi társát a magánszférában, sok egészséges gyereket kell szülnie, valamint hazafias és mindenekfelett keresztény elvek alapján kell élnie (Bacchetta–Power et al. 2002, Pető 1997, Kovács 2003). Tormay ideálképe, mely az 1920-as és 1930-as években meghatározta a nőkről szóló, hivatalos konzervatív retorikát, a 21. század magyar szociál- és kultúrpolitikájában újra időszerűvé vált, legalábbis a kormányzó politikai elit szerint.

Ha figyelembe vesszük az előregedő lakosságot, a csökkenő házassági és termékenységi rátát, valamint a nem hagyományos családformában élők növekvő számát, melyekkel a Fidesz–KDNP kormánynak szembe kell néznie, Tormay víziója, még ha a 21. századhoz is igazítva, említésre méltó. A Fidesz koalíciós partnerével, a kereszténydemokratákkal karöltve legfontosabb céljának tűzte ki a több gyereket vállaló (heteronormatív) családmódel restaurálását.¹³ Ez az új Alaptörvényben a következőképpen jelenik meg:

„(1) Magyarország védi a házasság intézményét mint férfi és nő között, önkéntes elhatározás alapján létrejött életközösséget, valamint a családot mint a nemzet fennmaradásának alapját. A családi kapcsolat alapja a házasság, illetve a szülő-gyermek viszony.

(2) Magyarország támogatja a gyermekvállalást.

(3) A családok védelmét sarkalatos törvény szabályozza.” (Magyarország Alaptörvénye; L) cikk)

Ebben a kontextusban Tormay immár közel százéves üzenete, mely előírta a hatalomhoz való alkalmazkodást, az egyház iránti lojalitást, a házasság szentségét és a gyerekvállalás fontosságát, időszerűnek bizonyult. Vagyis láthatjuk, hogy Tormay víziójának 21. századi újjászületése mennyire kötődött a nemekről és a családról szóló újkonzervatív nézőpont intézményesítéséhez. Ennek egy további pontja volt a 2012 márciusában Tormay egykori lakhelyéhez közel a budapesti Józsefvárosban emelt mellszobor, amint azt Kocsis Máté, Józsefváros polgármestere kifejtette Tormay „nemzetföltő remekművei” emlékéül.¹⁴

¹³ Harrach Péter: „A családpolitika célja a társadalom egészséges szerkezetének biztosítása” KDNP honlap 2011. <http://kdnpl.hu/kdnpl/tudositas/csaladpolitika-celja-tarsadalom-egeszseges-szerkezetenek-biztositasa>.

¹⁴ Lásd: <http://www.kocsismate.hu/hirek/191/felavattak-tormay-cecile-szobrat-jozsefvarosban.html>

TORMAY ESETE A NEMZETI ALAPTANTERVVEL

Tormay mellszobrának felavatása kiemelkedő momentum rehabilitációjának történetében. Bár Tormay (újra) megjelenése előtt is voltak bíráló hangok, a tényleges megemlékezés ténye beindította a politikai baloldalt, liberálisokat, civileket, zsidókat, sőt még az LMBT¹⁵ szervezeteket is. Együttesen kritizálták egy olyan íróról való nyilvános emlékmű felállítását, aki antiszemita volt, és aggodalmukat fejezték ki egy ilyen cselekmény utóhatásaival kapcsolatban. Az antiszemitizmus csak egy volt a Tormayt kritizálók érvei közül. A faszizmus iránti csodálata volt a másik. A hivatalos bálványozását ellenzők sokszor idézték Tormay állítását: „*Fasiszta voltam mielőtt Mussolini feltűnt volna a láthatáron*” (idézi Varsányi 2011) – és azzal érveltek, hogy ha Tormay nem is élte meg a faszizmus ideológiájának katasztrofális kimenetelét, az nem szolgálhat kifogásként a nézetei tartalmát tekintve. Végül az ellenzékiek – az LMBT szervezeteket leszámítva – megjegyzéseket tettek Tormay állítólagos homoszexualitására, kiemelve, hogy mennyire ironikus az, hogy a konzervatívok egy „hírhedt” lesbikusról állítanak szobrot (Magyar Narancs, Népszava, Mandiner 2012-13). E hangok arra is felhívták a figyelmet, hogy a Tormayról való különféle megemlékezések az író fasiszta, irredenta és antiszemita nézeteinek elfogadását sugallják (Magyar Narancs 2011).

Néhány héttel az átadás után Tormay mellszobrát megrongálták: piros festéket öntöttek rá (MTI 2012). Nem Tormay volt az egyetlen nemrég rehabilitált személyiség, akinek a szobrát megtámadták: Horthy Miklós és Wass Albert (1908–1998), a két világháború közötti időszak vitatott írójának szobraira horogkeresztet festettek¹⁶ (Index 2012). Feltehetően erre válaszul néhány héten belül számos antiszemita cselekedet is történt Budapesten és más városokban. A békéscsabai zsinagógának használt épület sárga festékekkel való leöntése, és a Raoul Wallenberg szobrára akasztott disznóláb a nemzetközi sajtó figyelmét is felkeltette (Friedman 2012). A kormánypárti sajtóban a különböző incidensek együttesen „szoborrongálássá” szelődtek, amit a Fidesz szóvivői egyszerűen a (jobb, illetve a baloldali) szélsőségesek számlájára írtak, mondván, „*a szélsőségesek egymásból táplálkoznak*” (idézi Magyar Nemzet 2012). A kormánytól független baloldali és liberális hírportálok Tormay szobrának piros festékekkel való leöntését az író – és vele együtt a két világháború közötti korszak – átgondolatlan rehabilitációjából fakadó frusztrációval magyarázták, míg a zsidó épületek és szobrok megrongálását az egyre erősödő és artikulálódó antiszemitizmus jeleként értelmezték (Mandiner, Magyar Narancs, Népszabadság 2012). Ez idő alatt heves vita tört ki a történészek és közéleti értelmiségiek között a „tudományos antiszemitizmusról” (Kovács 2014).¹⁷ A Tormay szobra körüli események, az egyre erősödő feszültség és a növekvő ellenállás volt az eredménye a Fidesz vezette kormány konzervatív és nacionalista értékek elterjesztéséért tett erőfeszítéseinek. Hamarosan azonban a kérdés már nem csak abban merült ki, hogy vajon Tormay megérdemli-e, hogy az utókor megemlékezzen róla: amint 2012 nyarától nyilvánosságra került, az Emberi Erőforrások Minisztériumának az a szándéka, hogy Tormayt az új nemzeti alaptantervbe felvegye, a Tormay örökségéről szóló vita egyben már Magyarország jövőjéről is szólt.

¹⁵ Lesbikus, Meleg, Biszexuális és Transznemű

¹⁶ A Horthy szobrot megrongáló tetteket, Dániel Pétert, később azonosították.

¹⁷ Ez idő alatt heves vita tört ki a történészek és a közéleti értelmiségiek között a „tudományos antiszemitizmusról”. A folyó viták tömör értelmezését ld: Éva Kovács, „*Timing History – A Hungarian Historikerstreit in 2012*”, előadás *The Holocaust in Hungary, 70 Years On: New Perspective Conference*, Florida Gulf Coast University, Fort Myers, 2014. március.

2012 őszén, egy hónappal szobrának avatása után, Tormay ismét egy országos botrány központi szereplőjévé vált. A Fidesz, miközben megkísérelte központosítani a hatalmat és (ismét) átplántálni a konzervatív nacionalista értékeket, hű követőit kinevezte a nagyobb kulturális intézmények, pl. a Nemzeti Színház, és a fontosabb tudományos szervezetek és intézetek élére (Hockenos 2013). Magyarország kulturális és tudományos értékei átforgatásának részeként a Fidesz nekilátott az oktatási rendszer megreformálásához, beleértve a Nemzeti Alaptantervet. Az előkészületek során a kormánypártok és főként a Jobbik, aktívan lobbizni kezdtek a két világháború közötti időszak korábban elhanyagolt íróinak, köztük Tormaynak a tantervbe emeléséért. Érvelésük szerint az új Nemzeti Alaptanterv hiányos és torz lett volna a keresztény világnézetű írók nélkül, akik ténylegesen foglalkoztak a nemzet sorsával (Takaró 2012). A jobboldal – és főleg a szélsőjobb – számára Tormay tantervbe vétele, Wass Alberttel és másokkal egyetemben (erről lásd: HVG, Eduline 2012 cikkeit), egyet jelentett a kommunista és posztkommunista történelem kiigazításával: olyan magyar alkotók kulcsfontosságú rehabilitációja volt ez, akik egy keresztény Magyarország szószólói voltak. Mint azt Takaró Mihály kifejtette, „Az új Nemzeti alaptanterv hiányos és torz lenne Wass Alberték nélkül” (Magyar Nemzet 2012). A jobb és szélsőjobb szerint ezek a korábban elnémított írók képviselték az „igaz” magyarságot, és sokkal hitelesebb perspektívával szolgáltak, mely a magyarokat nem meghunyászkodó emberekként mutatja be, hanem olyan népként, akik kiállnak azért, ami történelmileg megilleti őket. Ebből a szempontból Tormay vonzereje megkérdőjelezhetetlen volt, és sokakban egybecsengett azzal az érzéssel, hogy a trianoni egyezményből hasznot húzó győztes szomszédok történelme, az elnyomó kommunista korszak, és az 1989 utáni „holokauszt ipar” után éppen ideje volt, hogy a közvélemény a magyarság pozitív és közösségi aspektusaira koncentráljon (Buncsik 2014).

Az ezt követő, Tormay tantervbe való beviteléről szóló országos vita megmutatta a két világháború közötti Magyarország történelmi emlékezetében létrejött mély árkokat. Ahogy a *Népszabadság* egyik újságírója éles szemmel megjegyezte: „Sokakban érzelmi hullámokat kelt a ’nemzetben való gondolkodás’, Trianon fájdalma és a Horthy-kor átértelmezésének lehetősége. Ez a közönség egy biztos(nak látszó) nemzeti identitást keres” (Varsányi 2012). Még a szocialisták, a Fidesz kritikusai és a szélsőjobb is felismerte, hogy Tormay és munkásságának vonzereje abban áll, hogy egy erős Magyarország képét kínálja, melyben tiszta erkölcsök és társadalmi rend uralkodik. A jobboldal számára a két világháború közötti írók munkásságának újbóli bemutatása történelmi méltányosság kérdése volt: a korábbi politikai elit történelmi torzításainak rég esedékes korrekciója.

A szélsőjobb a különböző portálokon (mint pl. kuruc.info) kampányolt a magyar történelem korábbi, elnémított korszakának felélesztéséért és Tormay, Wass és Nyíró Nemzeti Tantervbe való felvételéért. Kerényi Imre miniszterelnöki megbízott szavaihoz hasonlóan, a szélsőjobb szerint ezek az írók és munkáik fontosak a jövő generációinak megfelelő nemzeti oktatása érdekében.¹⁸ De hogy pontosan milyen tulajdonságokkal bír egy ilyen karakter, az nem volt teljesen világos. Figyelembe véve Tormay, Wass, vagy Nyíró nyílt antiszemita és irredenta harcos nézeteit, a liberális és szocialista kritikusok számára egyértelműnek látszott, hogy ezeknek az íróknak felvétele az új tantervbe a diszkriminatív, konzervatív, sovinszta és Európa-ellenes világnézetek jóváhagyása lenne (Magyar Narancs, HVG, Index 2012). Nem teljesen ellenkezve ezzel az értelmezéssel, a

¹⁸ Kerényi a Nemzeti Könyvtár bemutatása kapcsán kifejtette, hogy azokat az írókat helyezik előtérbe (Tormay Cécile-lal kezdve) akik „nem csak lírai költeményeket írtak, hanem valamit tettek is annak érdekében, hogy Trianon után hogyan lehet felemelni a hazát” (Tölgyesi 2012).

Jobbik és a szélsőjobboldal általánosságban amellezt érvelt például a kuruc.info lapon, hogy Tormay és a többi, két világháború közötti író az igaz hazafias magyarságot képviselték, és ezért mint történelmi szerepmoelleket kellene őket a magasba emelni. A szélsőjobboldal számára egyértelműen vonzóak voltak ezeknek az alkotóknak az antiszemita és irredenta nézetei. Az, hogy Tormay magánélete, normaszegő nemi és szexuális viselkedése szöges ellentétben állt a Jobbik által aktívan támogatott magyar nemzeti karakterrel, nem volt mérvadó.

A Fidesz és a kormány közeli jobboldali kommentárok igyekeztek nem állást foglalni és úgymond a szakemberekre bízni a feladatot. A szakemberek pedig – mint Takaró Mihály – azt hangsúlyozták, hogy a jövő generációinak szempontjából kulcsfontosságú a „valódi patrióta és keresztény világnézetű” magyar íróknak (pl. Tormay Cécile-nek) a Nemzeti Alaptantervben való megjelenése.¹⁹ Figyelembe véve, hogy a Fidesz a nemzeti kulturális intézmények élére szisztematikusan kormánybarát, általuk megbízhatónak tartott vezetőket (pl. Fekete Györgyöt a Magyar Művészeti Akadémia, Vidnyánszky Attilát pedig a Nemzeti Színház élére) nevezték ki, akik az igazi (értsd: nem zsidó), hazafi, konzervatív magyar írókat éltető eseményeket és előadásokat szerveztek. Ahogy egy újságíró megjegyezte: „a Tormay örökségéről szóló nyilvános vitatkozás gyűrzése jól mutatja a kultúráról folyó nyílt politizálást” (Varsányi 2012).

Politikai és ideológiai hovatartozástól függetlenül a legtöbb kommentátor szórakoztatónak (és az olvasók számát szaporítónak) találta felhívni a figyelmet arra, hogy a szélsőjobb és a jobb oldal abszurd módon egy homoszexuálist bálványoz. Az olyan főcímek, mint a „Leszbikust követel a Jobbik a tankönyvbe”,²⁰ gúnyt űztek a szélsőjobb és a kormánypártok képmutatásából, amiért Tormayt mint nemzeti ikont állítják be, annak ellenére, hogy „közismert leszbikus” volt. Ebből fakadóan az, hogy a szélsőjobb és a konzervatív oldal – csakúgy, mint hasonlóan gondolkodó társaik az 1920-as években – stratégiai némaságba burkolózott Tormay magánéletét illetően nem segített lecsillapítani azokat, akik buzgón felhívták a figyelmet, hogy pont akkor bálványoztak egy állítólagos leszbikus nőt, amikor nyíltan ellenséges és diszkriminatív politika folyt Magyarországon az LGBT kisebbség közösségei ellen. A Fidesz 2010-es hatalomra kerülése óta küldetésének tekintette a hagyományos, „normális” családok megmentését, és az Alaptörvényben, a házasság férfi és nő közötti kizárólagosságának kimondásával, intézményesítette a melegekkel szembeni diszkriminatív politikát.²¹ Bár a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézménye továbbra is fennáll, a 2011-es alaptörvény és a 2013-as új polgári törvénykönyv láthatóan hierarchiát kívánt teremteni a férfi és nő közötti házasság és a bejegyzett élettársi viszony között.²²

A Jobbik ennél jóval tovább menve nyílt háborút hirdetett az ún. „homoszexuális életmód” ellen. Oroszországtól véve az ihletet, 2012-ben a Jobbik egyik parlamenti képviselője az Alaptörvény módosítását javasolta, mely alapján a „homoszexuális életmód népszerűsítése” – bármit is jelentsen ez – bűncselekménynek számítana, és három évig terjedő börtönnel lehetne büntetni.²³ Magyarázatában a szélsőjobboldali párt

19 MTI 2012, idézi Galamus: http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=120834

20 Lásd: http://index.hu/belfold/2012/04/24/leszbikust_kovetel_a_jobbik_a_tankonyvbe/; <http://www.168ora.hu/arte/leszbikust-kovetel-a-jobbik-a-tankonyvbe-95014.html>

21 Az LGBT emberek jogait képviselő civil szervezetek részletes kritikáját lásd: http://index.hu/belfold/2011/03/30/tuntetnek_a_melegek_az_alkotmany_miatt/

22 Az Alaptörvény teljes szövegét lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV

A polgári törvénykönyv erre vonatkozó szövegét lásd: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300177.TV

23 A benyújtott tervezet teljes szövege itt olvasható: <http://www.parlament.hu/irom39/06721/06721.pdf>

szóvivője azzal érvelt, hogy a hajlam nyilvános mutogatását (melybe az is beleszámított, ha két azonos nemű megfogta egymás kezét a nyílt utcán), és ezzel a nem normatív (értsd: homoszexuális) viselkedést be kéne tiltani, hiszen „minden normális ember úgy ítéli meg, hogy a jövő generációja pszichés fejlődését kifejezetten negatív értelemben befolyásolják” (MTI). A törvénymódosítást nem fogadták el, és még a Fidesz is elhatárolódott egy ennyire nyíltan homofób fellépéstől.²⁴ Ugyanakkor a heteronormatív politikai légkör ellenére sem tűnt Tormay szexualitása problémának sem a Jobbik, sem a Fidesz számára.

A Nemzeti Alaptanterv utolsó verziója, mely 2013 januárjában lépett hatályba, végül nem tartalmazott semmilyen utalást Tormayra és munkásságára.²⁵ A minden oldalról érkező hangos kritikák közepette, beleértve néhány jobboldali kritikust is, úgy tűnik, a Fidesznek stratégiaileg nem érte meg a tudományos közösség javaslatai ellenében beleerőszakolnia Tormayt az új alaptantervbe.²⁶ Bár, míg a Fidesz és a szélsőjobb elvesztett egy csatát Tormay kizárásával, összességében a szélesebb körű politikai kultúrharcban továbbra is kiütéses győzelemre áll(t).

Tormaynak a Nemzeti Alaptantervből való kimaradását követően, 2013 májusában a Fidesz–KDNP és Jobbik képviselők támogatásával javaslat született arról, hogy az egyik budapesti közterületet Tormayról nevezzék el (Szombat 2013). A közterület átnevezése vigaszdíjúl szolgálhatott volna a konzervatívok és Tormay legelszántabb pártolói, a szélsőjobboldali Jobbik számára. A kormánypárt egyik képviselőjétől érkezett javaslatot követően a Fővárosi Közgyűlés megszavazta, hogy közterületet nevezzenek el Tormayról (ATV 2013). Azonban a gördülékeny ügyintézés helyett a Fidesz által támogatott főpolgármesterének minden irányból helytelenítéssel és heves kritikákkal kellett szembenéznie. Például Ronald S. Lauder, a Zsidó Világkongresszus elnöke kiemelte, hogy egy köztér Tormayról való elnevezése mennyire ellentmond a Fidesz ígéretének, miszerint gátat vetnek az egyre növekvő antiszemizmussal: „Az Orbán Viktor miniszterelnök Fidesz pártjának egyik tagja által vezetett budapesti önkormányzatnak ez a döntése kérdésessé teszi azt a zsidó közösségnek adott ígéretet, amely szerint a magyar hatóságok erőteljes harcot folytatnak majd az antiszemizmus ellen” (World Jewish Congress, 2013 – idézi magyarul: Szombat 2013).

A kialakult helyzetben a Fővárosi Közgyűlés hivatalos állásfoglalást kért a Magyar Tudományos Akadémiától azzal kapcsolatban, vajon jogos volt-e a közgyűlés döntése egy korábban névtelen II. kerületi közterület Tormay Cecile közzé való átnevezéséről. Mivel ebben az időszakban zajlott a Magyar Tudományos Akadémia kutatóhálózatának szervezeti centralizációs átalakítása, amit többen a Fidesz hatalmát megerősítő következő lépések egyikének gondoltak, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának szakmai döntése arculcsapásként érthette a nemzeti konzervatív erőket. Ugyanis, megértő támogatás helyett, az MTA állásfoglalás kategorikusan elutasította Tormay tiszteletreméltó nemzeti ikonként való reprezentálásának jogosságát:

„Mind írói, mind közéleti tevékenységének vezérelve volt... a fajvédelem és a faji kategóriákban

24 Bár nyíltan nem foglalt állást a melegek védelmében, Kósa Lajos a Fidesz alelnöke mint „égbekiáltó baromságra” utalt a Jobbik törvényjavaslatára. http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=132526

25 A teljes szöveget lásd: http://www.budapestedu.hu/data/cms149320/MK_12_66_NAT.pdf

26 Az erről szóló vitával kapcsolatban két vélemény: http://mandiner.hu/cikk/20130617_b_boogiemana_a_kulturkampf_sztalingradja_tormay_cecile; és erre adott válasz: http://mandiner.hu/cikk/20130626_aristo_a_kulturkampf_purrhoszi_gyozelme_tormay_cecile

való gondolkodás. Népszerűsége és tekintélye révén hatékony képviselője és terjesztője volt annak a katasztrofális következményekhez vezető szemléletnek, amely a történelmet és a politikát „fajok” létharcaként próbálta értelmezni. Büszkén vallotta magát antiszemitának és fasisztának, e nézeteit sohasem vonta vissza.

[...]

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja kérésre szívesen összeállítja a fővárosi önkormányzat számára azon magyar írók listáját, akik Tormay Cécile-nél jelentősebb irodalmi életművet hagytak hátra, és nincs róluk Budapesten közterület elnevezve, noha tevékenységükkel közvetetten sem járultak hozzá embertársaik – köztük író társaik – hátrányos megkülönböztetéséhez, meghurcolásához vagy erőszakos halálához, sőt számos esetben ennek megakadályozásán dolgoztak” (Mandiner 2013)²⁷.

Következésképp a végeredmény azt is tartalmazta, hogy semmilyen körülmények között nem szabadna közterület elnevezni Tormayról. A véleményt idézve Budapest főpolgármestere engedett, és a köztér átnevezésének tervét ejtették (Magyar Hírlap 2013).

A nagy nemzeti médiafigyelem ellenére az incidens összességében sem a Fidesz, sem a főpolgármester számára nem volt politikailag negatív hatással. Sőt: miközben a szélsőjobboldaliak csatlódtak hozzá, addig a Fidesz az MTA-t mint független szervezetet okolhatta a döntésért. Emellett az MTA-állásfoglalás azt is demonstrálta, hogy a nemzetközi felháborodással ellentétben a kulturális és tudományos intézetek még mindig függetlenek, és nem vonódtak közvetlenül a kormány uralma alá. Ugyanakkor a Fidesz ezzel bebizonyította a szélsőjobboldali szavazóinak, hogy ők tényleg megpróbáltak emléket állítani Tormaynak. Az átnevezés kálváriája sokkal fontosabb esemény volt a folyamatban lévő, két világháború közötti konzervatív Horthy-rezsim rehabilitációjáért folytatott kulturális hadjárat szempontjából. Az, hogy az ország legfelső tudományos szaktekintélyei kijelentették, hogy Tormay „ideológusként és propagátorként szerepet játszott a későbbi önkényuralmi rendszer szellemi hátterének és társadalmi beágyazottságának kiépítésében” (Mandiner 2013), világos üzenete volt annak, hogy a magyar történelem nemzeti újraértelmezése folyamatosan ellenállásba fog ütközni. Másfelől, miután 2014 áprilisában ismét hatalmas többséggel megnyerte az országgyűlési, majd az Európai Parlamenti, s végül az önkormányzati választásokat is, félreérthetetlenül világossá vált, hogy a Fidesznek nem áll szándékában befejezni a magyar történelem átírását. A nemrég alapított Veritas Történetkutató Intézet várhatóan az egyik legszembetűnőbb példája lesz annak, hogy a két világháború közötti Horthy-korszak felmagasztalása folytatódni fog.²⁸

QUO VADIS, MAGYARORSZÁG?

Az 1989-ben elkezdődött demokratikus változások után két évtizeddel a magyar politika mind hazánkban, mind a nemzetközi szinten kedvezően alakult ahhoz, hogy Magyarország integrálódjon az Európai Unióba. Ez idő alatt történészek, értelmiségiek és politikusok egyaránt nekiláthattak végre Magyarország államszocializmus előtti és alatti történelmének felméréséhez. Az új, a korábbiakhoz képest sokkal objektívabb történelmi elbeszélések keresése közben a nézőpontok is megváltoztak. Mindazonáltal a legtöbb értelmiségi és politikus

27 Forrás: http://mandiner.hu/cikk/20130904_bolcseszettudomanyi_kutatokozpont_allasfoglalas_tormay_cecile_rol

28 A Veritas Intézet alapvető céljaként a magyar és külföldi történészek többsége a Fidesz kormány ideológiájának kiszolgálásában látja (Teczár 2013).

a Horthy-rezsimet továbbra is kritikus fényben ábrázolta. 2010-ben, miután a Fidesz hatalmas többséggel megnyerte a választásokat és a Jobbik a harmadik legerősebb párt lett a magyar Parlamentben, a Horthy-korszak pozitív megvilágításba került és felmagasztalódott. Így, a Tormay Cécile-ről szóló egyre hevesebb viták, Tormay örökségének értelmezésén túl, egyben a két világháború közötti konzervatív rezsim legitimitásának újraértékeléséről is szóltak. Szoboravatása, amely során mint a „legnagyobb magyar asszonyról” emlékeztek meg róla és a tervek, melyek munkáit a Nemzeti Alaptanterv részévé tették volna, róla pedig közteret neveztek volna el, azért váltottak ki egyre hevesebb vitákat, mert a magyar történelem egyik legvitatottabb korszakának újraértelmezését tükrözték. Attól, hogy ezek a konfliktusok éppen akkor történtek, amikor a magyar politika szkeptikussá, sőt ellenségessé vált az EU-val szemben, nem lehetett elvonatkoztatni. Tormay rehabilitációja és a róla szóló megemlékezés az egyre erősödő EU-ellenes érzelmek kifejezési eszközeként is szolgált (Párkány 2011). A Tormay örökségéről és Magyarország múltbéli szerepéről szóló vita egyúttal az ország jövőjéről folyó vita színterévé vált: ám míg Tormayval kapcsolatosan az ellenzék és az EU támogatói nyertek, addig a Magyarország Európában elfoglalt jövőbeni helyéről szóló harc kimenetele már közel sem ennyire biztos.

Talán nem az a legmeglepőbb Tormay rehabilitációjával kapcsolatban, hogy a konzervatívok és főleg a szélsőjobboldal vonzónak, és épp kapóra jövőnek találták – több más két világháború közötti ismert ember (mint pl. Wass, Nyíró) mellett – Tormay antiszemitizmusát, irredenta, erősen nacionalista beállítódását, valamint hagyományos nemi szerepeket támogató nézőpontját. Hanem az, hogy mindezt tették anélkül, vagy éppen annak ellenére, hogy figyelembe vették volna Tormay magánéletét, mely megtestesítője volt mindannak, amit a konzervatívok és a szélsőjobboldal elítélt. Ha a Tormay szexualitását övező kérdések a mai napig megválaszolatlanok is, addig a normától elütő társadalmi nemi magatartása megkérdőjelezhetetlen: nevezetesen egy erős független nőként jelent meg, aki soha nem ment férjhez, nem szült gyerekeket, férfi szakmában helyezkedett el, és – valószínűleg – saját neméhez vonzódott.

Miközben Tormay írásai és munkássága jól illettek a családcentrikus elképzelések és hagyományos nemi szerepek felkarolásához, Tormay magánélete messze elmaradt a 20. század konzervatív és szélsőjobboldal ideológiáinak elvárásaitól. Mégis, a Tormay magánélete és 21. századi rehabilitálóinak politikai programja közötti disszonancia ellenére, feltétel nélkül kiálltak mellette. A konzervatívok és a Jobbik támogatói vagy homokba dugták a fejüket, vagy elutasítottak minden Tormay magánéletéről szóló kérdést, mondván: az irreleváns, illetve a politikai ellenzék sárdobáló kampányának a része. Továbbá, ha kizárólag Tormay irodalmi munkásságára és közszerepléseire fókuszálunk, akkor mind a neme, mind a szexualitása irrelevánssá válik. Valójában éppen Tormay szexualitásának és nemének megtagadása tette őt felhasználható személlyé. Azzal, hogy nem vették figyelembe, hogy Tormay nő, szabadon mozoghatott (az irodalmi és nyilvános) férfikörökben, miközben (nem normakövető) szexualitásának megtagadásával minden nő nevében felszólalhatott a patriarchális politika és nézőpontok mellett.

E megközelítéseket a nemek és a szexualitás történelmében, és különösképpen a nem-normatív szexualitás hivatalos megközelítéseinek történelmében, elhelyezve feltárul, hogy ezek a 21. századi stratégiák közel sem egyediek. (A nemek és nemzet közötti kapcsolatáról lásd: Yuval-Davis 1997, Sinha 2006.) Ahogy szélsőjobb és konzervatív történelmi kollégáik Magyarországon és máshol a Jobbik és a Fidesz számára is egy absztrakt konzervatív nőalak nem csak szószólóként, hanem a két párt ideális nemzetről alkotott

elképzeléseinek megtestesítőjeként is szolgálhatott. Következésképpen, irodalmi művein keresztül, melyek nők és férfiak hagyományos és egymást kiegészítő normáit mutatták be, Tormay nem csak a magyar nők, hanem a magyar nemzet szimbólumává is válhatott. Ezen felül, Tormay hagyományos nemi normákról szóló víziójának időszerűségének és inspiráló voltának hangsúlyozásával egyidejűleg, Tormay valódi magánéletének irrelevánsként való feltüntetése egyáltalán nem volt kivételes eset. Szexualitással kapcsolatos megközelítésükben a 21. századi magyar konzervatív és szélsőjobboldali politikusok a két világháború között és az államszocializmusban tevékenykedő társaik nyomát követték. A párttagok, valamint védenecik problémás, erkölcstelen szexualitásáról szóló nyilvános kibeszélések hiányából fakadó nyomasztó csend számos politikai rendszerben megtapasztalható. Következésképpen, e politikai rendszerek mindegyike összefoghatott olyan személyekért, akiknek magán- és szexuális élete kívül esett a rezsimek heteronormatív családcentrikusságát támogató ideáin. Habár különböző céllal, de politikai programjaiktól függetlenül, mindegyik rendszer általánosságban támogatta a monogám házasságra épülő heteronormatív családformát. Így Tormay konzervatív és szélsőjobboldali körök általi – közel sem újszerű – támogatása jól reprezentálta a titokban normaszegő nemi életet élő közszereplők idealizálásának történelmi gyakorlatát.

Végül megemlítendő, hogy még azok is kerülték a Tormay szexuális orientációjával kapcsolatos kérdések kibeszélését, illetve az ezekkel kapcsolatos kritikai reflexiót, akik kifogásolták a Tormayról való megemlékezést. Szóbeszédre és a korai 2000-es évek egyik, az 1920-as évek botrányának néhány részletét megemlítő, újságcikkre hivatkozva, készpénznek vették, hogy Tormay leszbikus volt (Kádár 2003). A Tormay körüli botrányral való hanyag és kritikátlan bánásmód megerősítette, hogy a szexualitás, ahogy az 1920-as évek során is, leginkább pusztán politikai (és személyes) célok elérését szolgáló eszköz volt. Az 1920-as években a tárgyalás, melyen Tormayt azzal vádolták, hogy egy férjzett nővel létesített nemi kapcsolatot, nem Tormay szexualitásáról szólt, hanem, mint azt Laura Doan történész kifejtette: „*csak eszközként szolgált, politikai vagy személyes célok elérésére*” (Doan 2001:32). A Zichy–Pallavicini–Tormay ügyről fennmaradt hiányos források is világossá teszik, hogy a Tormay és Pallavicini Eduardina közötti állítólagos homoszexuális kapcsolat nem közvetlenül a homoszexualitás elleni támadásról szólt – a vád sokkal inkább Zichy Rafael gróf, Pallavicini férjének válását, valamint Magyarország prominens politikai személyiségeinek megszégyenítését szolgálta. 1927-ben, a botrány véget értével, mindkét cél sikertelennek bizonyult. A férj börtönbe ment, a két nő pedig a Horthy-rezsim ünnepeit ikonja maradt.

Majd egy évszázaddal később a leszbikusság vádja még mindig politikai célokat szolgál, ugyanakkor rávilágít a média állhatatos homofóbiájára. A baloldal és a liberálisok ugyanolyan nyugodt szívvel használják fel a szexuális orientációt politikai céljaik érdekében, mint a jobboldal. Ami Tormay szexualitását illeti: továbbra is kérdéses még, hogy valóban a magyar (homo)szexualitás történelmének hagyatéka lesz-e. Egyrészt, a Horthy-rezsim kortársainak szigorú hallgatása, valamint a normaszegő szexualitás II. világháborút követő kommunista rezsim alatti elhallgatása komoly (de talán nem megoldhatatlan) akadályokat gördít Tormay szexualitásának rekonstruálása és értelmezése elé. Másrészt az, hogy a közelmúltig még az LMBT közösségek sem üdvözölték Tormayt, és nem állt szándékukban integrálni őt a szerveződő LMBT közösségek „használható múltjába”, annak sok köze van Tormay politikai nézeteihez. Tormay antiszemita, fasiszta és irredenta hiedelmei vélhetően túl vitatottá teszik őt a magyar leszbikusok szemében ahhoz, hogy a magyar leszbikusok „őseként” emlékezzenek meg róla.

HIVATKOZÁSOK

- A Budapestem emelt szobrok átfogó listája. Budapesti Szobrok Katalógusa. Elérhető: http://www.budapestfoto.hu/Budapesti%20szobrok%20katalogusa_3.htm. [Letöltve: 2014-03-03]
- A Kulturkampf Sztálingradja: Tormay Cecile (2013) Tutiblog. Elérhető: http://www.tutiblog.com/2013/06/a-kulturkampf-sztalingradja-tormay.html?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201501 [Letöltve 2014-12-14]
- A Kulturkampf Sztálingradja: Tormay Cecile (2013) Mandiner. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20130617_b_boogieman_a_kulturkampf_sztalingradja_tormay_cecile [Letöltve 2014-12-14]
- Az antiszemita tormay cécile a fidesz és a jobbik szavazataival kapott utcát Budapesten (2013) *Szombat*. Elérhető: <http://www.szombat.org/politika/az-antiszemita-tormay-cecile-a-fidesz-es-a-jobbik-szavazataival-kapott-utcat-budapesten> [Letöltve 2014-12-14]
- Állásfoglalás Tormay Cécilről (2013) *Mandiner*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20130904_bolcseszettudomanyi_kutatokozpont_allasfoglalas_tormay_cecile_rol [Letöltve 2012-12-14]
- Bacchetta P. – Margaret Power M. (szerk.) (2002) *Right-wing Women: from Conservatives to Extremists Around the World*. New York: Routledge.
- Bajomi-Lázár P. (2013) The Party Colonisation of the Media The Case of Hungary. *East European Politics & Societies* 27(1), 69–89.
- Bihari P. (1992) *A 20. század története fiataloknak*. Budapest: Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat – Holnap Kiadó.
- Bozóki, A. (2008) Consolidation or Second Revolution? The Emergence of the New Right in Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 24 (2), 191–231.
- Börtönnel büntetné a homoszexualitás „népszerűsítését a Jobbik (2012) *Mandiner*. Elérhető: http://mandiner.hu/cikk/20120411_bortonnel_buntetne_a_homoszexualitas_nepszeruseset_a_jobbik [Letöltve: 2014-03-03]
- Brooks V. W. (1918) On Creating a Usable Past. *The Dial*. 64 (7), 337–41.
- Buckler J. A. – Johnson E.D. (2013) *Rites of Place: Public Commemoration in Russia an Eastern Europe*. Evanston, Ill: Northwestern University Press.
- Buncsik M. (2014) *Politikai Inkorrekt? Független Újságírók Szövetsége*. Elérhető: <http://www.fusz.hu/fuszdrupal/?q=content/politikai-inkorrekt> [Letöltve 2015-01-20]
- Buruch K. (1993) *Nők az egyesületekben*. História Digitális Tankönyvtár. Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-02/ch12.html> [Letöltve 2014-12-14]
- Büntetné a homoszexualitás népszerűsítését a Jobbik (2012) *Origo*. Elérhető: <http://track.origo.hu/itthon/20120411-buntetne-a-homoszexualitas-nepszeruseset-a-jobbik.html> [Letöltve 2013-09-20]
- Choquette L. (2001) Homosexuals in the City. Representations of Lesbian and Gay Space in Nineteenth-Century Paris. *Journal of Homosexuality* 41 (3–4), 149–167.
- Czene G. (2013) Bűnök a múltból: Krausz és Tókéczki a magyar hadseregről. *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/belfold/bunok_a_multbol__krausz_es_tokeczki_a_magyar_hadseregről-1375045 [Letöltve 2014-01-14]
- Doan L. (2001) *Fashioning Sapphism: the origins of English lesbian culture*. New York: Columbia University Press.
- Döme A. (2013) *Egy „nyomdafestéket el nem bíró” ügy: a Tormay Cécile per*. Keszthely: Balaton Akadémia Kiadó.
- Dunai M. (2014) How Hungary’s Government Shaped Public Media to its Mould. *Reuters*. Elérhető: <http://www.reuters.com/article/2014/02/19/us-hungary-media-insight-idUSBREA1108C20140219> [Letöltve 2013-09-20]
- Elkapták a szoborrongálókat (2012) *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/belfold/elkaptak-a-szoborrongalokat-1078944> [Letöltve 2013-09-20]
- Europe: The Long March of Fidesz ; Hungary’s Government (2012). *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/node/21542422> [Letöltve 2012-12-14]
- Felavatták Tormay Cécile szobrát Budapesten (2013). *Hadjú Online*. Elérhető: <http://www.haon.hu/felavattak-tormay-cecile-szobrat-budapesten/1945221> [Letöltve 2014-12-14]
- Felavatták Tormay Cécile szobrát. *Józsefvárosi Önkormányzat Honlapja*. Elérhető: http://jozsefvaros.hu/hir/817/felavattak_tormay_cecile_szobrat_fotok/ [Letöltve 2013-09-20]
- Fidesz-KDNP: szélsőséges az MSZP reagálása a Tormay Cécile közre (2013) *Kisalföld*. Elérhető: http://www.kisalfold.hu/belfold_hirek/fidesz_kdnp_szelsoseges_az_mszp_reagalasa_a_tormay_cecile_kozre/2335669/ [Letöltve 2014-12-14]
- Friedman R. (2012) Raoul Wallenberg statue defaced in Hungary. *Times of Israel*. Elérhető: <http://www.timesofisrael.com/raoul-wallenberg-statue-defaced-in-hungary/> [Letöltve 2013-09-20]

- Gerő A. (2002) *A magyar történelem vitatott személyiségei*. Budapest: Kossuth.
- Halbwachs M – Coser L. A. (1992) *On collective memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hanebrink P. (2013) The Politics of Holocaust Memory. In Himka, J. P. – Michlic J.B. (szerk.) *Bringing the Dark Past to Light: The Reception of the Holocaust in Postcommunist Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 261–291.
- Hankiss J. (1939) *Tormay Cécile*. Budapest: Singer & Wolfner.
- Harrach P. (2011) A családpolitika célja a társadalom egészséges szerkezetének biztosítása. *KDNP honlap*. Elérhető: <http://kdn.hu/kdn/tudositas/csaladpolitika-celja-tarsadalom-egeszseges-szerkezetenek-biztositasa> [Letöltve 2014-12-14]
- Hockenos P. (2013) A Scholar Is Back Home and Defiant in Hungary. *The New York Times*. Elérhető: <http://www.nytimes.com/2013/12/09/world/europe/a-scholar-is-back-home-and-defiant-in-hungary.html?pagewanted=all&r=0> [Letöltve 2013-09-20]
- Horogkeresztet festettek Wass Albert debreceni szobrára (2012). *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/05/21/horogkeresztet_festettek_a_debreceni_wass_albert_szoborra/ [Letöltve 2013-09-20]
- Iordachi C. – Trencsényi, B. (2003) Search of a Usable Past: The Question of National Identity in Romanian Studies, 1990–2000. *East European Politics and Societies*, 17 (3), 415–453.
- Kádár J. (2003) Az Antiszemitizmus Jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika* (3), 9–12.
- Kiss N. (2012) Tormay Cécile-ről higgadtan. *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/grund/tormay-cecile-rol-higgadtan-1110025> [Letöltve 2014-01-14]
- Kollarits K. (2010) *Egy bujdosó író – Tormay Cécile*. Vasszilvagy: Magyar Nyugat.
- Kovács A. (2011) *Antisemitic Prejudices in Post-Communist Hungary*. Leiden; Boston: Brill.
- Kovács É. (2014) *Timing History – A Hungarian Historikerstreit in 2012*. Előadás. The Holocaust in Hungary, 70 Years On: New Perspective Conference, Florida Gulf Coast University, Fort Myers.
- Kovács M. (2003) Hungary. In Passmore K. (szerk.) *Women, gender, and fascism in Europe, 1919–45*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press 79–91.
- Kurimay A. (2012) *Sex in the “Pearl of the Danube”: The History of Queer Life, Love, And its Regulation in Budapest, 1873–1941*. PhD-disszertáció, Rutgers University.
- Kutassy M. (2010) Klebelsberg–Tormay–Dohnányi-emléknapok Pesthidegkúton. *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr/klebelsberg-tormay-dohnanyi-emleknepok_pesthidegkuton-203579 [Letöltve 2013-09-20]
- Leszbikust követel a Jobbik a tankönyvbe (2012) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/04/24/leszbikust_kovetel_a_jobbik_a_tankonyvbe/ [Letöltve: 2014-01-31]
- Magyar Művészeti Akadémia. Tormay Cécile Emlékév*. Elérhető: <http://www.mma.hu/konferenciafuzet/-/content/10180/1/tormay-cecile-emlekkonferenc-2> [Letöltve 2014-12-14]
- Magyarország Alaptörvénye*. Az új Alkotmány végleges változata 2013 április 1 óta van érvényben. Elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV [Letöltve: 2014-01-31]
- Magyarország Alaptörvénye; L cikk* (2011). Elérhető: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100425.ATV#laj1param [Letöltve 2014-05-31]
- Mink G. (2013) *History, Memory and Politics in Central and Eastern Europe: Memory Games*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- MTA-BTK szerdán ismertette állásfoglalását (2013) *Magyar Hírlap*. Elérhető: <http://archivum.magyarhirlap.hu/torvenyi-tilalom-alatt-nem-lesz-tormay-cecile-koz; illetve: http://cink.hu/nem-neveznek-el-utcat-a-jobboldali-antiszemita-leszbiku-1250619016> [Letöltve 2015-01-20]
- Nemzeti Könyvtár honlapja*. Elérhető: <http://www.nemzetikonyvtar.hu> [Letöltve 2014-05-31]
- Onagy Z. (2009) *Tormay Cécile*. Elérhető: <http://www.irodalmijelen.hu/05242013-0953/tormay-cecile> [Letöltve 2014-12-14]
- Orbán and the Wind from the East (2011) *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/blogs/easternapproaches/2011/11/hungarys-politics> [Letöltve: 2014-10-01.
- Paksa, R. (2012) *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest: Jaffa Kiadó és Kereskedelmi KFT.
- Parlamenti javaslat a szexuális magatartászavar népszerűsítése ellen*. Elérhető: <http://www.parlament.hu/irom39/06721/06721.pdf> [Letöltve 2015-01-20]

- Papp S. Zs. (2012) Ajánlott olvasmányok. *Népszabadság*.
- Párkány L. (2011) Ólomöntés. *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/olomontes-162466 [Letöltve 2013-09-21]
- Pető A. (1997) Minden tekintetben derék nők: A nők politikai szerepei és a nőegyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In Nagy B. – S. Sárdi M. (szerk.) *Szerep és alkotás : női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 268–279.
- Pető A. (2004) *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: A nők a valódi esélyegyenlőségért Alapítvány.
- Polgári törvénykönyv* (2013). Elérhető: <http://ptk2013.hu/kategoria/uj-ptk-normaszoveg> [Letöltve 2015-01-20]
- Pósa Z. (2010) Egy elfeledett magyar zseni. *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/egy_elfeledett_magyar_zseni-201840 [Letöltve 2013-09-21]
- Püski L. (2013) *A Horthy-Korszak 1920–1941*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Romsics I. (2005) *Magyarország Története a XX. Században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rathkolb O. – Ogris G. (2010) *Authoritarianism, History and Democratic Dispositions in Austria, Poland, Hungary and the Czech Republic*. Innsbruck [Austria]; Piscataway, N.J.: Studien Verlag; Transaction Publishers.
- Salamon K. (2001) *Nemzeti önpusztítás 1918–1920: Forradalom, proletárdiktatúra, ellenforradalom*. Budapest: Korona.
- Sinha M. (2006) *Gender and Nation*. Washington, DC: American Historical Association.
- Schmidt Mária publikációi 2008 óta*. Elérhető: http://www.schmidtmaria.hu/szakma/cikkek_publikaciok/cikkek_publikaciok.html
- Szabolcsi M. (1966) *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szerb A. (1937) Tormay Cecile. *Nyugat*, 5. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00616/19588.htm> [Letöltve 2012-12-14]
- Seszták Á. (2010) Dugovics Titusz, az antihős, Történelmünk csupa hazugság, ami jó lenne benne, az kitaláció? *Magyar Nemzet*. Elérhető: http://mno.hu/migr_1834/dugovics_titusz_az_antihos-249128 [Letöltve 2013-09-20]
- Takaró M. (2012) Wass Alberték nélkül torz lenne az alaptantern. *Lánchíd Rádió*.
- Teczár Sz. (2013) Tudományosnak Álcázva – Történészek a Veritas Intézetéről. *Magyar Narancs*. Elérhető: <http://magyarnarancs.hu/belpol/tudomanyosnak-alcazva-torteneszek-a-veritas-intezetrol-87677> [Letöltve 2014-12-14]
- Tiltakozások az antiszemita tormay cécile-ről elnevezett utca miatt (2013) *Szombat*. Elérhető: <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/tiltakozasok-a-tormay-cecile-utcanev-miatt> [Letöltve 2014-12-14]
- Tizenkét fővárosi közterület elnevezése változik (2013). *ATV*. Elérhető: http://www.atv.hu/belfold/20130529_tizenket_fovarosi_kozterulet_elnevezese_valtozik [Letöltve 2014-12-14]
- Tormay C. (1920) *Bujdosó könyv feljegyzések 1918–1919-ből*. Budapest: Pallas irodalmi és nyomdai r.t. kiadása.
- Tormay C. (2006) *Aeterna Hungaria: örök Magyarország*. Szeged: Lazi Könyvkiadó.
- Tormay C. (2009) *Bujdosó könyv*. Szeged: Lazi Kiadó.
- Tormay Cécile emléktáblája (2012) *MTI*. Elérhető: http://os.mti.hu/hirek/75460/tormay_cecile_emlektablaja [Letöltve 2014-12-14]
- Tormay önkényuralmi rendszert alapozott (2013) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/budapest/2013/09/04/tormay_fajvedo_volt/ [Letöltve: 2014-01-31]
- Tólkéczki L. (2013) *Történelmi arcképek II.: magyar politikusportrék a két világháború közötti időszakból*. Budapest: XX. Század Intézet.
- Tölgyesi G. (2012) Nemzeti Könyvtár: Tormay Cécile műve az első kötet. *Magyar Nemzet*. Elérhető: <http://mno.hu/grund/nemzeti-konyvtar-tormay-cecile-muve-az-első-kotet-1109302> [Letöltve 2013-09-20]
- Varsányi Gy. (2011) Mándy, Tormay új utakon. *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/kultura/20110830-mandy__tormay_uj_utakon-1184541 Letöltve: 2014-10-01
- Varsányi Gy. (2012) Tünelény törekvések? *Népszabadság*. Elérhető: http://nol.hu/kultura/20121030-tunekeney_torekvesek_-1342789 [Letöltve: 2014-10-01]
- Viktor's Justice (2013) *The Economist*. Elérhető: <http://www.economist.com/news/europe/21573589-hungarian-government-defies-europe-over-constitutional-change-viktors-justice> [Letöltve: 2014-10-01]
- Vörös festékek öntötték le a lesbikus író nő emléktábláját (2012) *Index*. Elérhető: http://index.hu/belfold/2012/05/20/voros_festekkel_ontottek_le_a_leszbikus_irono_emlektablajat/ [Letöltve: 2014-01-31]

- Wass Albert lektűríró, nincs helye a NAT-ban. Magyartanárok Egyesülete. *Eduline*. Elérhető: http://eduline.hu/kozoktatas/2012/5/17/Magyartanarok_Egyesulete_Wass_Albert_lektur_JSFRZ5 [Letöltve 2014-12-14]
- Wehner T. (2008) Értékek és kordokumentumok elvesztése- avagy hogyan tüntessünk el egy szobrot? Tanulmány. *Új Forrás* 40 (10). Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00140/081015.htm> [Letöltve 2012-12-14]
- World Jewish Congress (2013) *Budapest decision puts Hungarian government's pledge to act against anti-Semitism into doubt*. Elérhető: http://www.worldjewishcongress.org/en/news/13550/lauder_budapest_decision_puts_hungarian_government_s_pledge_to_act_against_anti_semitism_into_doubt_ [Letöltve 2014-02-14]
- Yuval-Davis N. (1997) *Gender & Nation*. London; Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Zadravec I. (1967) *Páter Zadravec titkos naplója* (szerk. és bev.) Borsányi Gy. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Büntetőper Budapest Főváros Levéltára. VII. 5.c Budapesti Királyi Büntető törvényszék peres iratai 4516/1924.
- Valóper. Budapest Főváros Levéltára. VII. 2. C. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 45162/1923